

**גלויות ותגליות:
מימי הביניים לעת החדשה**

מדריך למורה

כתיבה: ד"ר תקלה הרץ
להערות והצעות: history.tehila@gmail.com

תוכן העניינים

5	מבוא
5.....	על מבנה הספר
6.....	עזרים מובנים בספר
7.....	על הפעילויות שבספר וההצעות שבמדריך
7.....	הזמנה למחקר
7.....	הזמנה לדיון ולמחשבה
7.....	הצעה לסיור
8.....	העשרה (בנוסח 'הידעת?')
8.....	חידה
8.....	משחק
9.....	מיוזמים שנתיים (כבסיס להערכה)
9.....	השם שלי ואני
10.....	הכנה כיתתית של סיור כיתתי
10.....	הכנה לבת/בר מצווה
10.....	הרצאות קצרות בכיתה (בנוסח TED)
10.....	תערוכה כיתתית משותפת
11	פרק א – המעבר לימי הביניים
11.....	על הפרק –
11.....	הצעה לפעילות
11.....	דיון – מסביב למפה
11.....	לימוד ההיסטוריה כאמצעי להבנת המציאות
11.....	חילוקי דעות בהיסטוריה
12.....	סיור – החיים בימי הביניים
12.....	העשרה – תקופת הפריחה של סין
13.....	חידה: רומולוס אוגוסטוס
13.....	העשרה: הפזורה היהודית בימי הביניים
13.....	הזמנה למשחק: לצאת מהטירה
13.....	להרחבה
14	פרק ב – הנצרות: מכת יהודית לדת הרומית
14.....	על הפרק
14.....	הצעה לפעילות
14.....	חידה – 12 השליחים
14.....	לחשיבה ולדיון
15.....	להרחבה
16	פרק ג – עליית האסלאם בארצות ערב
16.....	על הפרק
16.....	הצעה לפעילות
16.....	מפה – נתיבי הסחר בחצי האי ערב
16.....	מיוזג ונייתוח של מקורות מידע מגוונים
16.....	פתיחה – שורשי האסלאם
17.....	הזמנה למחקר – ממלכת חמייר היהודית
17.....	בעקבות ההזמנה למחקר – הקוראן ובני עם הספר
17.....	להרחבה
18	פרק ד – האימפריה המוסלמית

- 18..... על הפרק.
- 18..... הצעה לפעילות.
- 18..... העשרה – הדת הדרוזית
- 19..... הזמנה למחקר – דברי הקיסר לחוקר הפרסי
- 19..... הזמנה למחקר – האדריכלות המוסלמית
- 19..... למידה רבתחומית – מתמטיקה
- 19..... משחק תפקידים – ממלכת כוזר
- 20..... הזמנה למחקר – ממלכת כוזר
- 20..... קריאה מונחית – ממלכת כוזר
- 20..... שו"ת – תקופת הגאונים
- 20..... להרחבה.

21 ..... פרק ה – אירופה הנוצרית

- 21..... על הפרק.
- 21..... הצעה לפעילות.
- 21..... חידה – פתגם
- 21..... הזמנה למחקר – המלך ניגש למטילדה מקנוסה
- 21..... הזמנה למחקר – אבירים בימי הביניים
- 22..... כפולה – העיר מורסרמישל
- 22..... הזמנה למחקר – איורי המגיפה והפרעות ביהודים
- 22..... הזמנה למחקר – גירוש היהודים
- 22..... הזמנה למשחק – יידיש
- 22..... רש"י
- 23..... הזמנה למחקר – הספר במרכזי חיי הרוח היהודיים + מיקרוגרפיה – עולם המורכב ממילים
- 23..... הזמנה למחקר – סינגווגה ואקלזיה
- 23..... להרחבה.

25 ..... פרק ו – ירושלים

- 25..... על הפרק.
- 25..... הצעה לפעילות.
- 25..... הזמנה למחקר – מפת התלתן
- 25..... חידה – קינת המהר"ם מרוטנבורג
- 25..... הזמנה למחקר – הקינה על דולצא ובנותיה
- 26..... מפה – מסעות הצלב
- 26..... סיור – כוכב הירדן
- 26..... מפה – ממלכת ירושלים הצלבנית
- 26..... סיור בירושלים הצלבנית
- 27..... הזמנה למחקר – הרמב"ן וירושלים
- 27..... להרחבה.

28 ..... פרק ז – יהדות ספרד: מ"תור הזהב" לגירוש

- 28..... על הפרק.
- 28..... הצעה לפעילות.
- 28..... איור השער
- 28..... חידה – חסדאי אבן שפרוט
- 28..... חידה – ראשי תיבות בשירת יהודי ספרד
- 28..... חידה – נעמי שמר
- 29..... חידה – שירי ריה"ל וראב"ע
- 29..... העשרה – השירה בתרבות היהודית
- 29..... דילמה – בעיית האנוסים

29.....חטיפת הילדים וגירוש פורטוגל.....

30.....הזמנה למחקר – עדותו של הכומר ברנדלס.....

30.....מפה + תרשים ושאלות.....

30.....על חמין ואדפינה.....

30.....להרחבה.....

32 ..... פרק ח – ראשית העת החדשה

32.....על הפרק.....

32.....הצעה לפעילות.....

32.....חידה – טעותו של קולומבוס.....

32.....מפת הגילויים והמסעות.....

33.....העשרה – היהודי הנודד ומסעות גילוי העולם.....

33.....הזמנה למחקר – היסטוריה מהצד השני של העולם.....

33.....סיור וירטואלי – הגשר התלוי האחרון.....

34.....הזמנה למחקר – ליאונרדו דה וינצ'י.....

34.....חידה – הספר העברי המודפס הראשון.....

34.....הזמנה לחשיבה ולדיון – המהר"ל מפראג.....

34.....להרחבה.....

35 ..... פרק ט – רוחות של תחיה: היהודים בראשית העת החדשה

35.....על הפרק.....

35.....הצעה לפעילות.....

35.....חידה – האר"י הקדוש.....

35.....סיור בצפת.....

35.....סיור בצפת – העשרה נוספת.....

36.....החרם.....

37.....מקווה ישראל.....

37.....חידה – פולין.....

37.....הזמנה למחקר – הסיפור החסידי.....

38.....סיור בחצר חסידית.....

38.....מפה – מרכזי התורה והחסידות.....

38.....להרחבה.....

מבוא

מדריך זה נועד ללוות את ההוראה המבוססת על הספר 'גלויות ותגליות: מימי הביניים לעת החדשה' מסדרת 'שורשים', המיועד לכיתה ז' בבית הספר הממלכתי דתי. ספר הלימוד מובנה ללמידה פעילה וחווייתית בכיתה, המתבססת על חקר עצמאי של מקורות היסטוריים, חידות מאתגרות ואף משחקים. בספר הקפדנו שלא לכתוב הצעות לעבודה כיתתית, כדי להימנע מאווירה מלאכותית שעשויה להיווצר בכיתה, כאשר עוקבים אחר 'הוראות הלמידה' שבספר. אם כן, במדריך זה מושם דגש על אופן העבודה עם הספר בכיתה, באמצעות סדרה של הצעות שונות לפעילות סביבו. למשל, אם בספר מופיעה חידה מאתגרת המזמנת דיון משמעותי, במדריך תוצג כאפשרות למורה הנחיה כיצד ניתן לערוך דיון ספונטני סביבה.

על מנת שהמדריך יהיה שימושי למורה הוא כתוב באופן מתומצת ככל האפשר. לכל פרק יוחדו מספר סעיפים קצרים המציגים בקצרה את מוקד הלמידה של הפרק (להלן: 'על הפרק'), הצעות לפעילות סביבו, ורשימה קצרה של הפניות לחומרים נוספים מומלצים להרחבה. השתדלנו לגוון במקורות המוצעים למורה, מתוך הכרה בלוח הזמנים הצפוף של המורים, ולהציע מקורות שיש גישה קלה אליהם ברשת, וכן מקורות לצפייה ובפרט להאזנה (פודקאסט שנכתב בידי מומחים בתחום, ומקל על האזנה והתכוננות לקראת הוראת החומר, בכל זמן ומקום).

במבוא יוצג בקצרה מבנה הספר כולו, במטרה לייעל את השימוש בו; והצעה לאופן הלמידה במבט על לאורך השנה.

על מבנה הספר

הספר מורכב מטקסט מרכזי, קצר ומתומצת באופן יחסי, וממקורות מידע מגוונים נלווים: מקורות בני התקופה (רובם במסגרת של 'הזמנה למחקר' – להלן), מקורות מאוחרים התורמים לחשיבה אודות הנושא (במתכונת של 'הזמנה לדיון ולמחשבה'), תמונות, מפות ומידע נוסף כהעשרה. מבנה תוכן זה מסייע לתלמיד לראות את היער מבין העצים: להכיר את המוקד של התיאור ההיסטורי, ולצד זאת להתוודע לעושר של המידע הקיים לגבי התקופה. במידע הנלווה לטקסט המרכזי הושם דגש גם על חיי היומיום ועל קבוצות שלרוב עוברות מתחת לרדאר של לומדי ההיסטוריה.

מתוך שאיפה שהתלמיד ייפגש עם ההיסטוריה באופן בלתי אמצעי ויבין את עושרם של המקורות הארכאולוגיים, לא נעזרנו במקורות ויזואליים מאוחרים (כאיוורים של דורות מאוחרים יותר, הדמיות וכדומה), אלא השתמשנו כמעט אך ורק במקורות בני התקופה. כדי להעשיר את ההיבט

הוויזואלי שבספר, הסיפור ההיסטורי מלווה באיורים רבים, חלקם הומוריסטיים, המעוררים עניין בטקסט ומחפים על מקומות שבהם לא נמצאו מספיק ממצאים חומריים.

עזרים מובנים בספר

כחלק מתפיסה כוללת של ההיסטוריה כתחום דעת שלו נדרשות מיומנויות ייחודיות, בספר מובנים עזרים בסיסיים המיועדים להקניית הבנה רחבה יותר של ההיסטוריה:

- **ציר זמן מובנה על הדף:** בצידה השמאלי של כל כפולה מופיע ציר זמן מאויר. ציר זמן זה מציג באופן מינימליסטי את תולדות העם היהודי המשולבים בתולדות העמים, מיום יציאת העם לדרכו כאומה עצמאית, ביציאתו ממצרים. כדי שלא להכביד על הקורא הציר מיוצג באמצעים ויזואליים מינימליים, כאשר כל שנתה מייצגת עשור. האזור שבו עוסקת החטיבה מודגש – ובכך יש ייצוג ויזואלי מתמיד למקצב ההיסטורי (מה שלעתים קרובות חסר ללומדי ההיסטוריה).

בפתח כל חטיבה יש פירוט של האירועים המרכזיים, היוצאים מהמוקד המסומן על הציר. בפתחי החטיבות יש אף תיארוך על גבי הציר (לאורך הפרקים לא הכנסנו תיארוך על מנת שלא להעמיס פרטים על הדף). בדש הכריכה הקדמית יש מקראה לציר הזמן – מומלץ לוודא שהתלמידים מבינים את הסמלים שעל גבי הציר, ושמים לב שהוא מציג את תולדות העם מראשיתו ועד היום. בפרק הראשון של הספר הקודם בסדרה (עמ' 15–17) הופיע הסבר מקיף יותר על התקופות שמופיעות בציר הזמן, באופן שיוצר רצף והיגיון בדברים.
- **מפות של העולם:** לספר מצורפות מפות של העולם כולו – בכריכה הקדמית הפנימית מפה של העולם בראשית ימי הביניים; ובכריכה הקדמית האחורית מפה של העולם כיום. מטרת המפות ליצור הבנה מרחבית של האירועים המתוארים בספר, יחד עם הכרה רחבה יותר של המתרחש בעולם בתקופה הנלמדת. לרוב, ההיסטוריה מתוארת מזווית צרה, ועיון במפות יכול לזמן דיון בנושא זה. מומלץ להיעזר במפות כדי לוודא שהתלמידים מבינים את ההקשר הגיאוגרפי של האירועים המתוארים (לצורך כך מומלץ להיעזר גם במפה העכשווית, שמאפשרת השוואה של האירועים והמקומות לעולם כפי שהתלמידים מכירים אותו).

על הפעילויות שבספר וההצעות שבמדריך

בספר זה שמנו דגש על למידה חווייתית, מתוך תחושת התלהבות ויצירה של התלמיד. מתוך תפיסה ששאלות ברצף מובנה, ובעיקר בסיום הסעיף או הפרק, יוצרות תחושה של בחינה, נמנענו לחלוטין מסוג שאלות זה.

השאלות הקיימות בספר משולבות בפעילויות חווייתיות המשלבות חקר, ניתוח, חשיבה, יצירה ואתגר. בתוך שאלות אלה הוכנסו 'על הדרך' אלמנטים של חזרה על הנלמד, בדיקת הידע הנרכש ועיבודו. המורה המעוניין לחזור או להטמיע נושא מסוים ימצא את מבוקשו בשאלות אלה, המוטמעות במהלך הלמידה כולה.

בספר הלימוד פזורות מגוון הצעות והזמנות לפעילות של התלמידים. מומלץ להכיר את הסוגים השונים לפני תחילת הלימוד בספר ולבנות תוכנית המשתמשת באופן מושכל במגוון הפעילויות, שחלקן מזמנות יציאה מן הכיתה, יצירה אישית או הכנה מוקדמת בבית.

להלן סוגי הפעילות השונים בצירוף הסמליל שמלווה אותן בספר הלימוד:

הזמנה למחקר: חלק זה נועד לעודד אצל התלמיד חשיבה עצמאית,

מקורית וביקורתית, באמצעות עיון וניתוח במקורות חזותיים ומילוליים. מומלץ לתת זמן ומקום בכיתה לפעילות זו, בזוגות או

בקבוצות, כלמידה פעילה לאחר רכישה קצרה של עיקר החומר (או לפניו, כמבוא לתוכן עצמו).

הזמנה לדיון ולמחשבה: חלק זה נועד לעורר את התלמיד לחשיבה

מחדש על המציאות ההיסטורית ודרכה על המציאות של ימינו. מומלץ להשתמש בחלק זה כמניע דיון כיתתי. לצורך כך ניתן לערוך

למידה מקדימה בזוגות, ולהשתמש לאחר מכן במגוון של עזרים לריכוז הדיון במליאת הכיתה והובלתו – כמו שמש אסוציאציות, הצבעה כשלב מקדים בדיון, הצגה תיאטרלית כשלב מקדים לעיסוק בנושא, וכדומה.

- הערה חשובה: המקורות המובאים בספר שונו לעתים, בעיקר במקומות שבהם נהוג היום לכתוב אחרת. לא ציינו זאת במקור, על מנת שלא להכביד על הלומדים.

הצעה לסיור: ההצעות לסיורים, המפורטות ומקיפות באופן יחסי,

משמשות לשלוש מטרות: הזמנה של התלמיד עצמו לטייל במקומות המוצעים, אם באופן פיזי ואם במחוזות הדמיון; הצעה למורה להוצאת התלמידים לסיור כחלק בלתי נפרד מהלימוד (במקרים

כאלה, מומלץ להרחיב את הידע וחומר הרקע, ליצירת למידה משמעותית); פיתוח המודעות של התלמידים להיסטוריה הספוגה בארצנו, ומעניקה לשוטטות בה מימד אחר.

העשרה (בנוסח 'הידעת?'): קטעי העשרה שוזרים את הלמידה באזכורים של מידע אנקדוטי, שמלבה את הסקרנות והעניין בחומר.

חידה: חידות מוסיפות לחוויית האתגר והלמידה המתמדת. ניתן לאתגר את הכיתה באופן תחרותי להגיע לפתרון החידות המופיעות בפרק, במשך תקופת למידתו – ואף להציע פרס סמלי למקדים למצוא פתרון לחידה, או להכין לוח מסודר בכיתה להצגת פיתרון החידות, עם שם הפותר. רוב החידות עשויות לכוון להעמקה נוספת בכיוון משמעותי בנוגע לפרק.

משחק: מתוך תפיסת המשחק כחלק אינטגרלי מתהליך הלמידה והחווייה האנושית, בספר זה שולבו משחקים לחזרה ועיבוד של הידע הנלמד. מומלץ להעניק לתלמידים זמן למשחק בכיתה, באופן תחרותי שיגביר את תחושת האתגר וההנאה מהמשחק.

לצד הפעילויות המשולבות בספר הלימוד, כאן במדריך הוספנו הצעות לפעילויות לשילוב בכיתה על פי שיקול דעתו של המורה, על מנת להעשיר את הלימוד ולהוסיף אווירת אתגר, יצירה ומשמעות לחוויית הלמידה השוטפת בכיתה.

כדי להקל על המורה, חילקנו את ההצעות לפעילויות שדורשות יציאה מן הכיתה, פעילויות שדורשות הכנה מוקדמת של התלמיד בבית, ופעילויות שאינן דורשות כל הכנה מוקדמת ויכולות להתבצע בכיתה. שימו לב לסמלילים לצד הפעילות, הם יסייעו לכם לערוך תכנון מוקדם של הפעילות לאורך השנה – מומלץ לסמן לעצמכם מספר פעילויות המצריכות יציאה משטח בית הספר או מעורבות מוקדמת של התלמידים, וכך לשלבם באופן מושכל בתוכנית השנתית שלכם, בהתאם לאופי הכיתה ולאופי ההוראה שלכם. מומלץ לגוון בפעילויות השונות, כדי להעביר את התלמידים חווית למידה, חשיבה והתפתחות, ולא רק הקניית חומר.

– פעילות שאינה דורשת הכנה מוקדמת של התלמיד

– פעילות הדורשת הכנה של התלמיד בבית

– פעילות הדורשת יציאה מן הכיתה

במדריך מוצעות מספר פעילויות המתאימות לסיכום שנה, כמיזם שנתי המלווה את הלמידה לאורך השנה ומחליף למעשה את האופציה המקובלת יותר של שינון לקראת בחינה. אנו ממליצים על הכנסת מיזם שנתי כתחליף לבחינה; הדבר יוצר אווירת יצירתיות והתלהבות לאורך השנה, ולרוב מגביר את המוטיבציה של התלמידים ללמידה משמעותית באופן ניכר.

מיזמים שנתיים (כבסיס להערכה)

אנו ממליצים, בהתאם להנחיות המפמ"ר להיסטוריה, להימנע מהשיטה הקלסית של בחינה בסוף השנה – סיום שנה זה יוצר חוויית שינון וחזרה במשך כל השנה, ומונע חדשנות, יצירתיות, מקוריות וחשיבה עצמאית.

במקום בחינה, אנו ממליצים על ניהול מיזם שנתי, שירכז סביבו את הלמידה. ריכוז הלמידה סביב מיזם מרכזי אחד יוצר חוויית למידה יצירתית ופורייה, תוך הענקת מקום לסגנונו הייחודי ותרומתו של כל תלמיד ותלמיד; למידה זו יוצרת הנעה והנאה שמובילות את הלמידה כולה. אומנם ההשקעה במיזם רבה יותר, מאשר בבחינה – אך המורה והתלמידים כאחד יוצאים נשכרים (והזמן שמושקע בפרויקט חוסך לרוב חלק ניכר מההתעסקות בבעיות משמעות). חשוב לציין כי הספר מותאם במיוחד ללמידה הסובבת מיזם (PBL: Project Based Learning).

כל אחד מהמיזמים המוצעים להלן אמור לעמוד במוקד הלמידה לאורך השנה כולה, כאשר כל פרק חדש מוביל להעמקת העשייה, וניתן לה זמן מתאים בכיתה לעבודה בקבוצות ולעיבוד של החומר לטובת העשייה. מומלץ להתמקד במיזם אחד ולא יותר, ולא להוסיף לו כל בחינה. במחצית הראשונה מומלץ לקבוע מטלת ביניים למיזם הכיתתי, כדי לפרוש את הפעילות על פני השנה כולה, ולאפשר לתלמידים לרכז את משאבי הזמן והאנרגיה במיזם מרכזי אחד. במקרים שהמורה יבקש לוודא שכל חברי הקבוצה נטלו חלק באופן דומה בפיתוח המיזם הכיתתי או הקבוצתי, ניתן להנחות את התלמידים לצרף תלקיט מלווה למיזם, שיוכח על ידי כל תלמיד בנפרד, ויכיל גם הרהורים, תובנות אישיות וכדומה.

- השם שלי ואני:** בפרקי הספר מוטמעים כבדרך אגב שמות רבים, של גברים ושל נשים, שחלקם דמויות היסטוריות ידועות, וחלקם אישים אנונימיים, שאיננו יודעים כמעט דבר על אודותם מלבד שמם. השאלות לאורך הפרקים, במקרים שיש אזכור של שמות, מזמנות דיון והרחבה בשם כמגדיר זהות עצמית. שמות עשויים לייצג שינוי תרבותי, השתלבות בסביבה, שמירה על עקרונות ועל ייחודיות, חידוש או המשכיות. שמות מעל הכל מבטאים מהות, אמונה וזהות – בין של הקוראים את הילד בשמו, ובין של האדם עצמו המעניק לו שם (בהקשר זה אפשר לשלב את השיר הידוע 'לכל איש יש שם'). אפשר להתמקד בנושא זה כנושא רחבי, כאשר כל תלמיד ייצור עבודה אישית (שאותה ניתן גם להציג בתערוכה כיתתית), על שמו, הרקע ההיסטורי לו ומשמעותו עבורו – במקביל לתיאורה של דמות היסטורית שבעיניו סיפור שמה דומה לשלו (התלמיד יסביר מדוע הוא הזדהה עם דמות זו, מה הוא מוצא בשמה, ואיזה תהליך או זהות בעיניו משתקפים בשמה של הדמות ההיסטורית שבחר).

- הכנה כיתתית של סיור כיתתי:** הכנה משותפת לאורך השנה של סיור כיתתי שייערך בסוף השנה, כסיכום של הלמידה. כל קבוצה תכין ותעביר פעילות קצרה של כ-10 דקות על אתר היסטורי אחר לאורך המסלול. לפני ההעברה או לאחריה התלמידים יגישו תלוקט של המידע שאיתרו לקראת הפעילות, הנקודות החדשות והמעניינות ביותר שלמדו מהמקום, הסיבות לפעילות שבחרו, וסיכום של הפעילות.

מומלץ לבחור מיקום שהסיור בו יסכם את הנלמד בכל שנת הלימודים (או ברובה). למשל סיור בירושלים יאפשר דיון במאבקים בין הדתות, היכרות עם מבנים ומורשת של ימי הביניים, מעקב אחר ההתיישבות בראשית העת החדשה, ועוד. סיור כיתתי במקום יאפשר לכל קבוצת תלמידים להכין חלק שקשור לתקופה אחרת או לנושא רוחבי אחר. לצורך סיור כזה אין להסתפק במידע המובא בספר אלא יש לשלב למידה עצמאית של התלמיד ואיסוף מקורות מגוונים (היסטוריים, ארכאולוגיים, ספרותיים ועוד) ולשלבם עם הנלמד במהלך השנה.
- הכנה לבת/בר מצווה:** כיתה ז' היא גיל בר מצווה לרוב הבנים, ובת מצווה לחלק מהבנות (או השנה הקרובה לגיל זה). המיזם הכיתתי יכול להיבנות סביב שלב זה של התבגרות והצטרפות לשרשרת ההיסטוריה של העם היהודי. הצעה למיזם המתקשר להכנה לקראת שלב חשוב זה בהתבגרות: כל תלמידה או תלמיד יבחרו דמות משמעותית מההיסטוריה הנלמדת, שהשפיעה עליהם במיוחד. ספר זה באופן מיוחד גדוש בדמויות של מנהיגים שעיצבו את פני העולם היהודי, לפני רבות ומגוונות, ונראה כי כל תלמיד יוכל למצוא את הדמות המתאימה בעיניו. התלמידים יכינו תלוקט המסביר את בחירתם, את הנקודות המרכזיות שמשמעותיות בעיניהם בדמות שבחרו, ובמה שאיפתם להידמות לדמות זו. עבודות אלה יוצגו בפני הכיתה (באמצעות תערוכה או הרצאה).
- הרצאות קצרות בכיתה (בנוסח TED):** כמשימה לסיכום ניתן גם לאפשר לתלמיד להרצות על חלק מהחומר הנלמד שמעניין במיוחד את הלומד (בתחילת השנה תוצע לתלמידים רשימת נושאים). האימון לקראת הרצאה קצרה וממוקדת תורם רבות ליכולת ההבעה העצמית של התלמידים, וכן להבנתם את יסודות הדברים שנלמדו. מומלץ לקבוע הגשה מקדימה של תיקיית חומרים ואמצעי הצגה איכותיים, לכל הפחות כשבועיים לקראת ההרצאה.
- תערוכה כיתתית משותפת:** התערוכה יכולה להיות מוצגת בכיתה או במסדרון בית הספר. מומלץ שההתכוננות לקראת הכנת התערוכה תכלול למידה רבת-חומית, דרך שילוב לימודי האמנות, הצילום וכדומה – בהתאם לקיים ולאפשרי בבית הספר. מאחר ששנה זו היא הראשונה ללימודי ההיסטוריה, מומלץ שהתערוכה הכיתתית תסוב סביב ציר זמן שיוכן לרוחב המסדרון כבר מראשית השנה.

פרק א – המעבר לימי הביניים

על הפרק –

הפרק עוסק במעבר בין העת העתיקה לימי הביניים. מעבר זה מזמן דיון בשאלת תיחום התקופות, ובכלל שאלת ההגדרה ההיסטורית ממרחק הזמן – שלעתים יש בה משום הטיה של המציאות.

הצעה לפעילות

דיון – מסיב למפה: נדידת העמים מזמנת דיון על תהליכים שמתרחשים בעולם, לעתים קרובות בעקבות מאורעות שמתחילים בהיקף קטן באזור גאוגרפי מרוחק – מה שנהוג לכנות היום "**אפקט הפרפר**". מומלץ לעורר דיון בכיתה לגבי השפעות של מאורעות קטנים על שינויים כוללניים יותר בחברה או בחיים הפרטיים. אפשר להיעזר בסרטונים הממחישים את ההשפעה הגדולה של המעשים הקטנים, כדוגמת "**תעביר את זה הלאה**".

המפה הגדולה הפרוסה על פני עמודים 12–13 ממחישה את ההרפתקה ואת ההשפעות של הקבוצות האנושיות אלה על אלה. ככלל המפות בספר, המפה מאוירת באופן הקורא לעיון מעמיק ומגרה את הדמיון – כך שניתן להשתמש בעיון בה כפתיח לדיון בנושא.

לימוד ההיסטוריה כאמצעי להבנת המציאות: שתי המפות הגדולות שבפרק זה תורמות להבנה של המבנה המדיני של אירופה כיום. מומלץ לאפשר לתלמידים לעבוד באופן עצמאי עם המפות ושאלות ההכוונה הצמודות אליהן, ולאחר מכן לדון במליאת הכיתה במושגים ובמקומות שהרקע להם מובן יותר, על בסיס המידע שבמפות. נושא זה יכול להתחבר יפה לשיעור מבוא ללימודי ההיסטוריה: לשם מה לומדים היסטוריה? מומלץ לעיין בפרק המבוא ללימודי ההיסטוריה מהספר הקודם בסדרה זו, ולחבר את הדברים לנלמד שם.

חילוקי דעות בהיסטוריה – על פי גוף הטקסט, קטע ההעשרה והשאלות לדיון ולמחשבה שבעמוד 17: עמי זה, על חלקיו השונים, מאפשר דיון מעמיק בסוגיית אמיתותה של ההיסטוריה. הדברים נידונו בחלקו הראשון של ספר הקודם בסדרה, במבוא ללימודי ההיסטוריה; אך גם כאן, בנושא הפותח את לימוד ההיסטוריה בחטיבה, ראוי ליחד מקום לנושא.

אפשר לצד זאת לערוך פעילות על בסיס אירוע שהתרחש בכיתה או בסביבתה זמן מה לפני השיעור: לבחור אירוע ספציפי, שעלול לעורר ויכוחים ודיונים סביבו (לדוגמה מריבה או מעשה שובבות כיתתית, וכדומה – אפשר לתת לתלמידים להציע אירועים שקרו), ולתת משימת כתיבה לתלמידים, לכתוב סיקור של האירוע מזווית מבטם. מליאת הכיתה תדון בגרסאות השונות, ובשאלות העולות

סביבן: האם יש אמת אחת, סיפור אחד למאורעות? מהי אם כן ההיסטוריה, ומיהו ההיסטוריון הטוב?

בהקשר לבעיית התיחום של התקופות, מומלץ להפרות את הדיון על ידי העלאת השאלה מתי מתחילים ימי הביניים במזרח התיכון (אולי 638 לסה"נ הוא תאריך מוצלח יותר, מפני שאז עולה האסלאם). ניתן אף לשאול גם מה המשמעות של "ימי הביניים" בהקשר היהודי (חתימת התלמוד? עליית הגאונים? ראשוני ספרד?). הצגת פרספקטיבות שונות, והצעות מצד התלמידים, תאפשר הבנה טובה יותר של בעייתיות התיחום ונקודת המבט.

לצד העיסוק בהיסטוריוסופיה שמאחורי המונח "ימי הביניים", אפשר לדון במשמעות הרעיונית של מושג זה. אפשר להציג בפני התלמידים את השאלה האם למפרע ראיית העת החדשה כמוצלחת ונאורה לעומת "חשכת ימי הביניים" אכן נכונה; ניתן לערוך את הדיון הזה גם בסיכום הלמידה השנתית.

סיור – החיים בימי הביניים: אפשר לצאת לסיור בעקבות החיים בימי הביניים, באזורים הסמוכים אליכם שהשתמרו יפה ימי הביניים (כמו המבצר [כוכב הירדן](#) שבין בית שאן לכנרת, או [אולמות האבירים](#) בעכו).

אפשר גם לצאת לסיור וירטואלי בעקבות השרידים המרשימים של ימי הביניים ברחבי העולם.

בעיקר מומלץ לבקר וירטואלית בעיר [קרקסון](#) שבצרפת, המיוחדת בכך שהיא השתמרה באופן השלם ביותר מימי הביניים, כעיר שפעילה עד היום. חלקים מהעיר שוקמו, בהתאם לתוואי העיר ולאופיה בימי הביניים. אפשר לערוך [ביקור וירטואלי באמצעות תמונות הלווין של העיר](#), או [לצפות בסרטון](#).

העשרה – תקופת הפריחה של סין: קטע ההעשרה על פריחת התרבות הסינית בתקופת ימי הביניים (עמ' 10) יכול לשמש כנקודת מוצא לדיון בעובדה שהסיפור ההיסטורי מסופר מזווית ראייה אירופית וצרה ביותר. פרקי ההיסטוריה שאנו מכנים "ההיסטוריה של העולם" אינם משקפים באופן מלא את ההיסטוריה העולמית אלא את המתרחש באירופה וסביבתה. האם ימי הביניים הם

אכן תקופת ביניים חסרת משמעות בהיסטוריה של כל העמים? כפי הנראה לא כך הוא: לא מבחינת התרבות הסינית, וגם לא מבחינת העם היהודי – שמבחינה רוחנית ידע בתקופה זו פריחה עצומה.

לזווית התבוננות זו מתחבר גם קטע ההעשרה העוסק בהמצאת המצפן (עמ' 16).

חידה: רומולוס אוגוסטוס (עמ' 11): [רומולוס אוגוסטוס](#), אחרון קיסרי רומא, זכה לשם סמלי במיוחד – שמו הראשון כשמה של [מייסד רומא](#), ושמו השני כשם [ראשון קיסרי רומא](#). אולי יש בשם זה מעין גזירת גורל, הבלטת נפילת רומא על רקע הפאר והעוצמה שליוו אותה.

חידה זו יכולה לשמש כתזכורת לנלמד בספר הקודם, וכהזדמנות לעבור על עיקרי הדברים.

העשרה: הפזורה היהודית בימי הביניים (עמ' 18–19): לקראת לימוד מומלץ לבקש מהתלמידים לבדוק בביתם מאיזו פזורה גיאוגרפית התקבצה משפחתכם. בימי הביניים התגבשו קהילות יהודיות ברחבי העולם, עם מנהגים ייחודיים, שחלקם ממשיכים להתקיים עד היום. כדאי לערוך פעילות שבה כל ילד יציג את המאפיינים הקהילתיים הייחודיים לו, סביב כפולת בתי הכנסת המוצגים סביב מפת העולם. הכפולה מייצגת את מרבית הקהילות היהודיות העתיקות שהתגבשו בימי הביניים, בהתמקדות באזורים שבהם נמצאו שרידים של בתי כנסת מהתקופה. מומלץ להזמין את התלמידים לעיין במפה ולאתר את שורשיהם ומקומות משמעותיים בעיניהם.

בעיון בחומרים הוויזואליים של תיעוד בתי הכנסת רצוי לכוון את התלמידים להתבונן במאפיינים הארכיטקטוניים ולעמוד על הזיקה בין הארכיטקטורה של בתי הכנסת לארכיטקטורה המקומית.

הזמנה למשחק: לצאת מהטירה – מבוא ללימוד היחידה (עמ' 20): בסוף פרק זה מובא משחק של מעין מבוך בתוך מבנה טירה ימיביניימית, שבו המשתתפים צריכים להתקדם מאירועי העת העתיקה, דרך אירועי ימי הביניים, אל העת החדשה. אפשר להשתמש במשחק זה כמבוא ללימוד, על בסיס הידע הכללי של המשתתפים, או לחזור אליו בסיכום היחידה.

להרחבה

- רוברט בארטלט, **התהוותה של אירופה: כיבוש, יישוב ותמורות תרבותיות** (מאנגלית: אלון אשפר), מוסד ביאליק, 2015.
- אורה לימור ויצחק חן, **ראשיתה של אירופה: מערב אירופה בימי הביניים המוקדמים**, האוניברסיטה הפתוחה, 2003.
- מאמר מרתק ועדכני על העיסוק בהיסטוריה, מאת הסופר **אמיר גוטפרוינד** שכל סיפוריו נעו במרחבי ההיסטוריה – **"הרוצה בעתיד יתכונן לעבר"**.
- הרצאה (כתובה) על הדרך לחשוב על ההיסטוריה וללמד אותה בכיתה, מאת פרופ' בוב פיין – **"לעבר היגיון בהוראת היסטוריה"**.
- יובל מלחי, **על חיי היום-יום בימי הביניים, היסטוריה לילדים (פודקאסט)**.

פרק ב – הנצרות: מפת יהודית לדת הרומית

על הפרק –

פרק זה מתמקד בעליית הדת הנוצרית, הדת שכיום בעלת היקף המאמינים הגדול בעולם. הפרק מציג את הסיפור יוצא הדופן של עליית כת קטנה להיקף השפעה כה אדיר מימדים, וכן את השורשים היהודיים המוכרים והפחות מוכרים של הנצרות.

הצעה לפעילות:

חידה – 12 השליחים (עמ' 22): חידה זו מזמנת דיון אפשרי בכיתה על שורשיה היהודיים של הנצרות, נושא שבא לידי ביטוי בזוויות שונות בפרק, ועל סמליות המספרים. ישו כפי הנראה בחר להציג את עצמו כמעין יוצר של תנועה חדשה, שאותה ימשיכו 12 השליחים כ-12 שבטים, שימשיכו את דרכו כל אחד בכיוונו.

לחשיבה ולדיון (בהקשר למקור בעמ' 30): להעשרת הדיון בסיום הפרק, אפשר להביא בפני התלמידים את תגובת הליגה של עולם האסלאם להצהרת הכנסייה, המובאת בציטוט בסיכום הפרק (עמ' 30):

עיתוני אתמול הביאו לתשומת-לבנו את ההכרזה, שאושרה ברוב מכריע בוועידה האקומנית, הפוטרת את העם היהודי מאשמתו בצליבתו של ישו, נביא האלוהים, זכרונו לשלום וברכה. החלטה זאת נבחשה ונרקחה במשך זמן רב על ידי חוגים ציוניים ומשתפי-הפעולה שלהם, הכוחות הקולוניאליסטיים, ולפיכך איבדה את כל משמעותה הדתית ונהפכה להצהרה מדינית טהורה, שמטרתה להבטיח את תמיכתו של העולם הנוצרי ברעיון הציוני... יומרתם של הקתולים לעוות קשות את הדוגמות שלהם ולשנות את חוקיהם-הם, בהשפעת גחמות ורגשות, רק תוסיף לתחזק בינינו את הדבקות במה שהתגלה בקוראן, שאיננו ניתן לשינוי כלשהו... ואכן, בתדהמה מסוימת אנחנו חוזים, כיצד התירו העמים הנוצריים לחוג של חשמנים, שפותו והודחו על ידי הציונים, לזלזל בדוגמות ולהרוג עקרונות דת, אשר שרדו במשך אלפיים שנה... בכך התחזקו הספקות שלהם בנוגע לשלמות הפנימית של כתביהם וליציבות הדוגמות שלהם, וניתן נשק חדש בידי כוחות איהאדיקות והחומרנות.

(מצוטט מתוך ברנרד לואיס, שמיים ואנטי-שמיים, דביר 1989, עמ' 229–230).

- מה אפשר ללמוד מטקסט זה על היחס כיום בין משולש הדתות האברהמיות – היהדות, הנצרות והאסלאם?
- מדוע המוסלמים כיום מתנגדים לביטול האשמת היהודים במות ישו? חישבו אם הגורמים לכך דתיים או פוליטיים.
- "בתדהמה מסוימת אנחנו חוזים, כיצד התירו העמים הנוצריים לחוג של חשמנים, שפותו והודחו על ידי הציונים, לזלזל בדוגמות ולהרוג עקרונות דת, אשר שרדו במשך אלפיים שנה". איזו ביקורת מרומזת כאן כנגד הנצרות?

להרחבה

- רבקה ניר (2008), **הנצרות הקדומה: שלוש המאות הראשונות**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- דוד פלוסר, **המקורות היהודיים של הנצרות**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור (סדרת אוניברסיטה משודרת), 1980.
- ד"ר אילן אבקסיס, **על המקורות לחיי ישו**, **למה שבקתני (פודקאסט)**. בפודקאסט זה יש פרקים מקיפים בנושא.

פרק ג – עליית האסלאם בארצות ערב

על הפרק –

הפרק עוסק בעליית האסלאם בחצי האי ערב. הלימוד כולל גם היכרות עם המנהגים המקומיים ועם העולם התרבותי של השבטים בחצי האי ערב. לאסלאם יש שורשים יהודיים עמוקים, ומכאן נובע הדמיון בין האסלאם לדת היהודית. בפרק הושם דגש על נקודה זו, כרקע חשוב להבנת תהליכים ואירועים במציאות כיום, וכדרך מעמיקה יותר להיכרות עם יסודות האסלאם.

הצעה לפעילות

מפה – נתיבי הסחר בחצי האי ערב (עמ' 33): המפה עשויה לשמש כנקודת מוצא לדיון מרתק על המקום של המסחר בתרבות האנושית. המסחר, כמעט יותר מכל מקצוע אחר, עדיין קיים היום כאפיק הכנסה מרכזי של האוכלוסייה בכל רחבי העולם. מהו סוד נצחיותו של המקצוע הזה? ומדוע הוא נחשב, אז וגם היום, כמקצוע יהודי? המסחר הוא הבסיס לשותפות האנושית האוניברסלית והמקומית. דרך המסחר בני האדם משתפים זה את זה בחפציהם, ביצירותיהם וברעיונותיהם. כלי בסיסי זה תמיד שימש את היהודים, העם הנודד שיש לו נציגים טבעיים בכל מקום בעולם, והיצירתיות שלו יצרה לאורך הדורות חיבורים בין מרחבים, אנשים ותרבויות.

נושא זה יכול לשמש כמוקד לדיון בחלק ניכר מנושאי הפרק, לדוגמה בקטע ההעשרה על יטבת (טיראן), ועוד.

מיזוג וניתוח של מקורות מידע מגוונים: אפשר לבקש מהתלמידים לעיין כהכנה לשיעור בכתבי יד, ביצירות אומנות, ביצירות אדריכליות ולקרוא על פיתוחים מדעיים מהתרבות המוסלמית בשיא פריחתה (בספרים או ברשת). התלמידים יתבקשו להציג את ממצאיהם בכיתה, ולסכם לאור זאת את תרומתם של המוסלמים להתפתחות החברה והתרבות. המשך הדיון ייערך בכיתה, כחלק מלמידת הנושא במליאה.

פתיחה – שורשי האסלאם: כפתיח לנושא המרתק של שורשי האסלאם, אפשר להציג שאלה בפני התלמידים: איזו דת הכי דומה בסגנונה ובמצוותיה לדת היהודית? אפשר לדון בדוגמאות, ולחשוב ביחד מדוע הדבר כך. לימוד בפרק מתוך נקודת המוצא הזו יגרה את המחשבה להעמיק יותר בשורשי האסלאם, שהקשרים שלו אל היהדות פחות מובהקים ומוכרים (בהשוואה לנצרות).

הזמנה למחקר – ממלכת חמייר היהודית (עמ' 35): סיפורה של ממלכה יהודית מרתקת זו לא ידוע דיו, וראוי להבליטו כחלק מהמורשת היהודית. יש לשים לב לעובדה שסיפורה של ממלכה זו מתחבר למורשת יהדות תימן העתיקה והמפוארת.

בעקבות ההזמנה למחקר – הקוראן ובני עם הספר (עמ' 39): עם הספר הוא כינוי מוכר לעם היהודי. לאור המצב העגום בתחום קריאת הספרים בקרב בני נוער בישראל, יחד עם העובדה שבני נוער ישראלים הם מהראשונים בעולם מבחינת שהייה מול מסכי המדיה, מומלץ לעורר דיון בנושא. האם אנו עדיין עם הספר? באיזה אופן הדבר מתבטא? מומלץ שהדיון יגיע למקומות אישיים יותר, ויעודד שיח אצל התלמידים לגבי רצונם להיות אנשי ספר.

להרחבה

- חיים שוארצבוים, [גרים ומתייהדים בחצי-האי ערב](#), **מחניים צב** (תשכ"ד).
- רועי מרום, [גישות מחקריות בחקר ראשית האסלאם: ההגירה בראי ההיסטוריוגרפיה המערבית](#), **ג'מאעה כג** (תשע"ז), עמ' 7–48.

פרק ד – האימפריה המוסלמית

על הפרק –

נושא הפרק המרכזי הוא התפשטותה העצומה של האימפריה המוסלמית, באופן שמשפיע על הסביבה של ארץ ישראל, המזרח התיכון וחלקים נוספים בעולם, עד היום. כיוון שזהו הרקע למרחב הגאוגרפי הקרוב לתלמידים, חשוב לקשר את המידע ההיסטורי למציאות כיום, במטרה להבינה יותר.

בתוך המרחב הזה מוצגות גם תרבויות יהודיות עתיקות שהתקיימו לצד האימפריה המוסלמית או כחלק ממנה – ממלכת כוזר שסיפורה מגרה את דמיונם של בני נוער עד היום הזה, המוסד המרתק של ראשות הגולה, וגאוני בבל.

הצעה לפעילות

העשרה – הדת הדרוזית: בראשית הפרק (בעמ' 42) יוחד דיון משמעותי ביסודות הדת והתרבות הדרוזית. חשוב לנצל זאת כהזדמנות לוודא שהתלמידים מודעים למאפיינים הייחודיים של תרבות זו. הדרוזים מהווים את אחת מהתרבויות המתקיימות במדינת ישראל, וכתומכים במדינה – כאשר בני העדה אף מתגייסים לצבא – יש לראות בהם שותפים לכל דבר ועניין למציאות החיים הישראלית, ולכבד את שותפותם. מאחר שלעתים יש בלבול בסוגיה זו והתייחסות לדרוזים כאל כאלה שאינם תומכים במדינה, חשוב לדון בכך עם התלמידים. זו גם הזדמנות לדון בשאלה, האם על פי היהדות יש בעיה במגורים של בני עמים אחרים בארץ, כל עוד הם לא מתנגדים לריבונות היהודית, מאמינים בבורא עולם ומקיימים שבע מצוות בני נוח. לרבים מהתלמידים יש אמונות שגויות סביב נקודה זו, וזוהי הזדמנות טובה להבהירה.

אפשר אף לפתוח את הדיון מזווית אחרת, על בסיס דוגמאות מהעיתונות של ערבים שמקיימים לכאורה שבע מצוות בני נוח (שהן מצוות מוסריות), מאמינים באלוקים כמוסלמים ומשרתים בצבא – ולדון בשאלה האם הם מוגדרים כ"חסידי אומות העולם". מומלץ לחלק את קטעי העיתונות לקבוצות של תלמידים שידונו בהם ויציגו את הדברים לשאר הקבוצה.

דיון חשוב כזה בפתח הדברים יחדד את מהות המאבק הלאומי בארץ, מול אלה שאינם מוכנים להכיר בריבונות הישראלית, ולא כנגד בני האומות בכללותם.

דוגמאות לקטעי עיתונות שיכולים לשמש כפתיחה לשיעור ובסיס לדיון:

- [אפקט הקורונה: יותר ערבים מבקשים להתגייס לצה"ל](#), Ynet, 14.8.2020.
- ["אנחנו ישראלים ציונים, נגד טרור, נגד שפיכות דמים, ואנחנו גם ערבים מוסלמים מעזה"](#), ידיעות אחרונות, 8.4.2017.

- [איך מרגיש לוחם מוסלמי בצה"ל?](#), אתר צה"ל, ללא תאריך.
- [אני מחמוד: ערבי, ישראלי, לוחם גבעתי](#), ישראל היום, 28.5.2018.
- [חיילי צה"ל המוסלמים נחשפים: "שרים כל שישי 'התקווה' עם כולם"](#), מעריב, 22.10.2016.

הזמנה למחקר – דברי הקיסר לחוקר הפרסי (עמ' 44): הדיון בטקסט מזמן חשיבה ביקורתית על תוכן המסמך ההיסטורי, שהוא בן התקופה ונתפס כאמין. האם הנצרות והאסלאם היו שונות בגישתן אל אלה שלא מאמינים בדתם? הלימוד בפרקי הספר מוכיח שלא דווקא. אפשר לחזור למקור זה לאחר הלימוד על היהודים בארצות אירופה ועל מסעות הצלב.

שאלה זו נוגעת גם לתרבות של הדתות בימים אלה, ולדיון בדרך השכנוע הנכונה באמונה.

הזמנה למחקר – האדריכלות המוסלמית (עמ' 45): התשובה לשאלה על המבנים: המסגד בקפריסין. ההבדל בין אופי המבנה לשאר המסגדים בולט, ובעיקר בהשוואה למבנים הנמוכים שלצדו (שהכיתוב מדגיש שנבנו מאוחר יותר). זוהי הזדמנות לאפשר לתלמידים ניתוח משמעותי של מידע ויזואלי על בסיס הנתונים המובאים בספר (ולא חיפוש ברשת, שמזמן את המידע הנכון במהירות רבה מדי, ולא מאפשר חשיבה וניתוח עצמאיים).

כהמשך לפעילות זו אפשר להציע לתלמידים לסייר אזור בית הספר או מגוריהם, ולנסות לאתר מבנים עם מוטיבים דומים. התלמידים יוכלו לחפש ולחקור אחר ההיסטוריה של המבנה שמצאו והרקע לסגנון הבנייה, ולהציג תמונות וממצאים בכיתה.

למידה רבת-חומית – מתמטיקה: בהקשר להמצאת הכתיבה העשרונית וההעשרה על הספרה אפס (עמ' 46), אפשר לשלב העשרה מקבילה בשיעור המתמטיקה של השכבה.

משחק תפקידים – ממלכת כוזר (עמ' 47): הלימוד על ממלכה יהודית עתיקה זו, המגרה את הדימיון, מאפשר למידה בסגנונות מגוונים. למורים שלהם יש נטייה לתיאטרון, אפשר להעלות הצגת תיאטרון כיתתית, אולי אף כפרוייקט סוף מחצית. לחילופין, אפשר להציג במשחק תפקידים פשוט את נציגי הדתות העומדים בפני סרח ובולן, והמלך נדרש להכריע ביניהם.

הזמנה למחקר – ממלכת כוזר (עמ' 47): השאלה על המוטיבים שמופיעים על לוחות האבן שנמצאו בכוזר: מנורה, שופר, עלה – אולי של דקל (לולב), יש שטוענים שמופיע גם אתרוג. המוטיבים מזכירים מצוות מרכזיות ביהדות, ואת בית המקדש. זוהי הזדמנות לאיתור ופענוח של מוטיבים המופיעים בממצאים ארכאולוגיים, בדומה לקיים בשטח, ללא עזרה או נתונים נוספים. כאשר הדבר ניתן לתלמידים באופן עצמאי – נוצרת חוויה של גילוי ופענוח של מעין חידה.

קריאה מונחית – ממלכת כוזר (עמ' 47): אפשר לעניין את התלמידים בסדרת הספרים הפותחת בספר **איסטרק** מאת מיה קינן, המתארת היסטוריה דמיונית על רקע המסגרת ההיסטורית של ממלכת כוזר. גם אם לא מדובר בחיבור היסטורי, יש משמעות לקריאה על רקע היסטורי, המעודדת חיבור לחוויית הקריאה וכן לתקופות הקדומות באמצעות הסיפור.

שו"ת – תקופת הגאונים (עמ' 48–50): אפשר לפרוס בפני קבוצות תלמידים בכיתה דוגמאות לשאלות ותשובות מתקופת הגאונים, וכל קבוצה תציג למליאת הכיתה את הממצאים ההיסטוריים שלמדה אודות התקופה, מתוכן השו"ת. זוהי הזדמנות לשתף את התלמידים בכך שספרות השאלות והתשובות משמשת פעמים רבות כמקור היסטורי חשוב. אפשר אף לשאול את התלמידים, באיזה פורמט קיימת ספרות השאלות והתשובות היום? מה אפשר ללמוד ממנה על החברה כיום?

להרחבה

- חגי מזוז, [הניצחון המאוחר של השיעה](#), סגולה, 2010.
- יובל מלחי, [חסדאי אבן שפרוט וממלכת כוזר](#) (פודקאסט, רלוונטי גם כרקע לפרק על יהדות ספרד).
- חגי בן-שמאי, [יצירתו הפרשנית וההגותית של רס"ג – מפעלו של מנהיג](#), פעמים, תשנ"ג (54), 63–81.

פרק ה – אירופה הנוצרית

על הפרק –

ימי הביניים באירופה היו ימי שפל מבחינה חברתית, והפרק עוסק בסוגיה זו בהרחבה. לצד האתגרים שליוו את כלל החברה האירופית בימי הביניים, נידונו באופן מיוחד הרדיפות כלפי היהודים, ולעומתן את היצירה הרוחנית שאפיינה תקופה זו של יהדות אירופה.

הצעה לפעילות

חידה – פתגם (עמ' 53): הביטוי הוא כמובן הליכה לקנוסה. הדיון במשמעות הפתגם עשוי לשמש כבסיס לדיון בשאלה מיהו החזק ביותר – האם תמיד המנצח בקרב הוא המנצח במלחמה? האם הכוח האמיתי טמון ביכולת לגבור על היריב, או בידיעה מתי חכם יותר להיכנע?

הזמנה למחקר – המלך ניגש למטילדה מקנוסה (עמ' 53): האיור מזמן מחקר של ממש על השתקפות היחסים בין המלוכה לאצולה ולכנסייה, כפי שהם משתקפים באיור בן התקופה. האיור מצד אחד מבליט את הדמיון בין שני השליטים, המלך ומטילדה, באמצעות לבוש דומה באופן מובהק; אך לצד זאת הוא מבליט את עליונותה של מטילדה, האצילה, על פני המלך הזקוק לתמיכתה. מכך אפשר ללמוד שהמלך, עם כל עוצמתו וגינוניו, היה תלוי למעשה בכוחם הכלכלי של האצילים החזקים בממלכתו.

ברקע של שתי דמויות השליטים, וגדולה מכולם, ניצבת דמות האפיפיור – המבליטה את עוצמת כוחה של הכנסייה, המושכת בכול מאחורי הקלעים.

הזמנה למחקר – אבירים בימי הביניים (עמ' 56): אמנם ניכר מהאיורים שחיייו של האיכר הצמית היו קשים מבחינה יומיומית מחיי האביר, אך האביר סיכן את חייו באופן קבוע למען השליט האזורי. קטע מחקר זה, יחד עם הלימוד של תכני סעיף זה בפרק, יכול לשמש כבסיס לדיון בשאלת הבחירה. עד כמה משמעותית הבחירה בחייו? האם אנו בוחרים לגדול להיות מי שאנחנו, או כפופים לתכתיבי החברה שגידלה אותנו? האם אנו שמחים במה שבחרנו להיות? ועד כמה היה נורא זה, אילו כמו בימי הביניים, לא יכולנו לבחור?

כפולה – העיר מוֹן-סְךְ-מישל (עמ' 58–59): כפולה זו מזמנת צלילה אל חיי העיר בימי הביניים – בדומה לסיור וירטואלי – באופן שיאפשר השוואה בין חיי העיר בעבר, לחיים כיום בעיר המודרנית – מרחב שרוב התלמידים שוהים בו לאורך חייהם. אפשר לצאת לסיור וירטואלי בעיר **באמצעות סרטון נוף קצר ונהדר, ערוך באופן יפהפה, המציג את המקום ואת נפלאות הטבע הסובב אותו** (ללא כל טקסט נלווה); אפשר לצרף **סרטון קצרצר המלווה בהסברים** (באנגלית).

פתרון החידה הוא מבצר, בשפות השונות; כיוון, שבדומה לנלמד בפרק ולנתוני הכפולה, הערים בימי הביניים נבנו סביב מבצר. התלמידים מכירים שמות ערים רבות באירופה, משמות משפחה ומהיכרות כללית, ויכולים לבדוק את הפירוש של הסיומת הנפוצה ביותר בכל אזור (הסיומת בורג – שפירושה מבצר, נפוצה בגרמניה ובצרפת).

הזמנה למחקר – איורי המגיפה והפרעות ביהודים (עמ' 62–63): זוהי הזדמנות למחקר היסטורי של זיהוי סגנון איור וחקר של משמעות הדברים. במקרה זה, העובדה שהאיורים נעשו בידי אותו הצייר, מזמנת אפשרות להיכנס לזווית מבטו של הצייר בן התקופה ולהבין כיצד הוא תפס את האירועים, וכיצד אירוע העלאת היהודים לא נתפס בעיניו כמאורע טרגי.

בהקשר למגיפה השחורה אפשר לדון בכיתה על חווית המגיפה לאורך ההיסטוריה האנושית, ועל השינויים שחלו בהתמודדות עם מגיפות כיום. בהקשר זה מומלץ לערוך השוואה בין השפעת מגיפת הקורונה על האנושות בתקופתנו, מול השפעת המגיפה השחורה בימי הביניים.

הזמנה למחקר – גירוש היהודים (עמ' 66): האיורים כאן מזמנים דיון ברגש המועבר באופן ויזואלי, מה שמסב את תשומת הלב לחשיבות הממצאים הגרפיים ששרדו במרוצת ההיסטוריה (לעומת מקורות כתובים).

הזמנה למשחק – יידיש (עמ' 67): המשחק המוצע וחומר ההעשרה שבפרק זה ובפרק התשיעי של הספר מהווה הזדמנות להתחבר לעבר, גם אם כבר איננו שם; וכן לתרבותן של אוכלוסיות שונות בחברה הישראלית, שלעתים קשה מאוד לתלמידים לקבל אותן ולהזדהות עם ערכיהן. זו הזדמנות לדון בערך החשוב של כבוד לתרבויות שונות, גם אם לא מסכימים עימן.

מומלץ להציע בהקשר זה לתלמידים לבדוק עם סבא וסבתא, או גורמים אחרים במשפחה, באלו שפות דברו במשפחה בדורות הקודמים, ולשתף את הכיתה. זוהי הזדמנות כמובן לשיתוף גם בשפות העכשוויות המדוברות בבית התלמידים כיום. כדי ליצור עניין אפשר להציע לתלמידים לחפש פתגמים ייחודיים, בדיחות וכדומה – ולהעבירן במליאת הכיתה כפי שנאמרו על ידי בני המשפחה בשפת המקור, בצירוף התרגום וההקשר.

רש"י (עמ' 68): התלמידים נפגשים בדמותו של רש"י רבות במהלך שיעורי התורה, בכל התחומים. כאן נעשה ניסיון להכיר לתלמידים את דמותו העצומה של רש"י, באופן מאויר ונגיש, שיחבר אותם

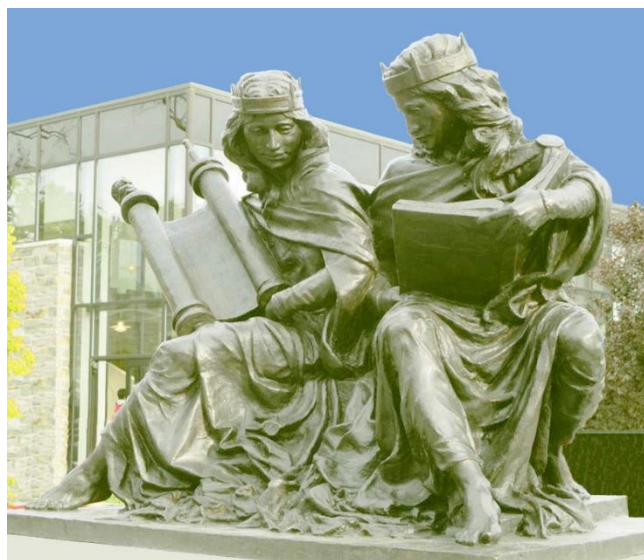
למכלול המורשת שלו. כדי לחבר את התלמידים לדמותו של רש"י מומלץ לקרוא בכיתה את היצירה "[אשירה לרש"י](#)" מאת שמשון מלצר, שיש בה חיבור של דמותו לחווית המפגש הראשוני של הלומד עם התורה. אפשר לצד זאת להציג לתלמידים (או להציע להם לצפות) ב[סרט אנימציה על דמותו של רש"י](#) (דסטני הפקות, 34: 56 דקות).

[החידה בעמוד: פְּרִשְׁנֵי־תָא במקור הוא בן המן, אך הכינוי עבר העתקה לרש"י, כפרשן המובהק של התורה.

הזמנה למחקר – הספר במרכז חיי הרוח היהודיים + מיקרוגרפיה – עולם המורכב ממילים (עמ' 69–70): שני חלקים מעמיקים אלה מזמנים דיון במקומם של הספר והמילים בעולם הרוח היהודי, ובכלל. זהו דיון חשוב על משמעותה של המילה הכתובה, ומקומה בחיינו כיום.

הזמנה למחקר – סינגוגה ואקלזיה (עמ' 72): חלק זה יכול לשמש כמוקד לסיכום הלמידה בפרק כולו. ההנגדה בין הדמויות, והניסיון להנכיחה במרחב הציבורי באירופה, מבליט את ההקשרים השונים שבין היהדות לנצרות באירופה של ימי הביניים. כיסוי העיניים של הסינגוגה, המסמלת את

היהדות, מדגיש את הניסיון הנוצרי להציג את חוסר המודעות להחלפת היהדות בנצרות. המבנים מעל ראשי הדמויות מייצגים מבני דת מרכזיים של שתי הדתות, ובכך מגדירים את הדתות כזקוקות להנגדה בכל התחומים והייצוגים.

אפשר לצורך הדיון להציג בפני התלמידים את [פסל הסינגוגה והאקלזיה בגרסתו השווייטית](#), שהוצב באוניברסיטת סיינט גיוזף שבפנסילבניה בשנת 2015.

להרחבה

- יוסף שוורץ, [האוניברסיטה בימי הביניים: ידע וחופש מחשבה או כוח ודיכוי](#); **זמנים 109** (2010), עמ' 80–89.
- אורה לימור, יצחק חן, **ראשיתה של אירופה: מערב אירופה בימי הביניים המוקדמים – התרבות הנוצרית** (כרך ג'), הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 2003.
- מיכה פרי, **מסורת ושינוי: מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2010.

- איבן (ישראל) מרקוס, טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים (מאנגלית: טל אילן), הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח.

פרק ו – ירושלים

על הפרק –

פרק זה עוסק בנושא רוחבי: העיר ירושלים. ממשאת הנפש של יהודים אליה בכל הדורות, עד למרכזיותה בעיני רוב תושבי העולם – ירושלים היא עיר מרתקת המזמנת מפגשים מגוונים רבים ושונים. הפרק עוסק בהתגבשות האמונה במרכזיות ירושלים בשתי הדתות המונותאיסטיות הגדולות, במאבקן על העיר – ובכלל זה, במסעות הצלב.

הצעה לפעילות

הזמנה למחקר – מפת התלתן (עמ' 75): המפה מהווה הזדמנות להפניית התלמידים לשימת לב למרכזיות של ירושלים בעיני תרבויות רבות בעולם, מרכזיות שאותה אפשר לראות גם היום, בהתייחסויות רוחניות של דתות בעולם, במחלוקות פוליטיות עזות סביב המקום, ועוד.

חידה – קינת המהר"ם מרוטנבורג (עמ' 76): האירוע הוא שריפת התלמוד. זוהי הזדמנות להסב את תשומת לב התלמידים לקשרים בין האירועים שבפרקים השונים, וכי ההיסטוריה אינה "מחולקת לפרקים", אלא לכל אירוע יש השפעות על דמויות ועל אירועים אחרים, לעתים באופן שעוד לא התגלה והוגדר בצורה היסטוריוגרפית. באותו הכיוון, החידה מהווה גם הזדמנות לשימת לב להקשרים השונים שבין הקהילות היהודיות, שלעתים כיום רואים אותן ממרחב הזמן כמרחבים המנותקים זה מזה.

בהקשר לסיפורו של המהר"ם מרוטנבורג מומלץ לדון בכיתה במשמעות מצוות פדיון שבויים וגבולותיה. מדוע מודגש בהלכה היהודית שיש לפדות שבויים? באלו הקשרים מצווה זו הזדמנה ליהודי בהיסטוריה היהודית, ובאלו הקשרים היא מזדמנת כיום? מדוע יש גבולות קשיחים למצווה זו – שאין לפדות את השבויים יותר מכפי שווים? למצווה זו יש השלכות לימינו, באופנים שונים, והעלאת הנושא בכיתה עשויה להגיע להקשרים שיהיו רלוונטיים לתלמידים.

הזמנה למחקר – הקינה על דולצא ובנותיה (עמ' 79): כיום גוברת הקריאה להעמקה ב"היסטוריה שלמטה", היסטוריה של החברה וחיי היומיום של הפרט. אפשר לדון בחשיבות של מחקר היסטורי מסוג זה ללימוד על האדם, ולא רק על תהליכים פוליטיים. מקינה זו אפשר ללמוד רבות על חיי נשים ונערות בקהילות היהודיות באירופה של ימי הביניים, ואפשר לערוך מעין מחקר עם התלמידים, על בסיס הקינה.

בהקשר לחורבן הקהילות ולמותם של בני הקהילה על קידוש השם, ראוי לערוך דיון בכיתות שהדבר מתאים להן על ערך קידוש השם ועל המצוות שמצופה מהיהודי להיהרג עליהן. הדעות לגבי הריגת הילדים, כדי שלא יפלו לשמד, חלוקות. עובדה זו צוינה בפרק, אך לא נכנסנו לעובי הקורה – מתוך חשש שהנושא עלול להיות מורכב מדי לחלק מבני שכבת הגיל. עם זאת, ילדים רבים מהרהרים בסוגיה זו בהקשר לתולדות היהודים לאורך כל התקופות, ובפרט השואה, וראוי להעניק לנושא את היחס הראוי, בהתאם למידת ההתעניינות בכיתה ויכולתם לעסוק בכך.

מפה – מסעות הצלב (עמ' 80–81): דרך המפה אפשר לנתח את תכני הפרק עד כה: את מידת הצלחתו של האפיפיור בתוכנית המקורית שהובילה למסעות הצלב – להגן על קונסטנטינופול, בירת הקיסרות הרומית המזרחית, מפלישה מוסלמית; לעקוב אחר מסלולי מסעות הצלב, בהתאם לנתונים שנלמדו בפרק, ולראות כיצד חוסר תכנון מסודר משתף במסלולי המפה, וכן השמירה על מסלול ימי כאשר היציאה היא ממדינת האי בריטניה; כמו כן, המפה מזמנת אפשרות לבחון את הקשר בין ההיסטוריה ה"יהודית" להיסטוריה ה"כללית", ובמקרה זה ניתן להבחין שהפרעות היו רק באזורי המגורים של הצלבנים – ולא לאורך כל הדרך, שבה גם התגוררו יהודים. התבוננות ביקורתית כזו מחזקת את ההשערה שהפגיעה ביהודים נבעה ממניעים כלכליים, מתחים אישיים, או רצון של העירוננים לשמור על הסדר והיציבות בערים – כאשר סילוק המיעוט היהודי המתעשר היה דרך מעשית לכך; ולא רק מתפיסה דתית שיש לפגוע ביהודים בשל כפירתם בנצרות (אם כי הלהט של המטיפים הנוצרים, וההבטחות למחילה, שיחקו גם הם תפקיד משמעותי).

סיור – כוכב הירדן (עמ' 82): [המלצה מפורטת](#) לסיור במבצר הצלבני כוכב הירדן, כולל אפשרויות לפעילויות נלוות.

מפה – ממלכת ירושלים הצלבנית (עמ' 83): המפה מזמנת ניתוח פשוט יחסית של המפה, על המבנה המאורך של הממלכה, והניסיון להגן עליה באמצעות הביצורים המרשימים שהוקמו לכל אורך גבולותיה. כשצופים במפה ובממלכה הארוכה שהוקמה, מודגשת המרכזיות של ירושלים, המובלטת בשם שהוענק לממלכה.

סיור בירושלים הצלבנית (עמ' 84–89): ביחס לסיורים המופיעים בספר, שלרוב מנוסחים כהצעות כלליות, סיור זה ארוך, מקיף ועמוס בפרטים היסטוריים מעניינים. בחרנו להתמקד בירושלים בתקופה הצלבנית כמוקד לסיור מקיף ומפורט, משום הנגישות הרבה של האזור באופן יחסי, יחד עם העובדה שבאזור השתמרו הרחובות כמעט באותו המבנה מאז התקופה הצלבנית.

הצעת הסיור בעמודים אלה נועדה לאפשר לכיתה (או אף לתלמידים בודדים) לצאת לסיור בעקבות המידע המוצג בספר, בלי כל צורך בהנחיות נוספות או בעזרים נלווים. אנו מוצאים חשיבות רבה בקישור ההיסטוריה לנופי הארץ ואתריה, באופן שממחיש יותר מכל את אוירת התקופה ומאורעותיה.

שימו לב לכך שבמסגרת הסיור מופיע מידע היסטורי רב, שמומלץ ללמדו גם אם אינכם מתכוונים לצאת בעקבות ההצעה לסיור.

הזמנה למחקר – הרמב"ן וירושלים (עמ' 90): חתימת הפרק בקטע מפירושו של הרמב"ן מחבר בין חלקי היחידה השונים, ומבליט את ייחודה של ירושלים כמרחב גיאוגרפי רוחני – בעיני שלוש הדתות המונותיאיסטיות. קטע זה עשוי לשמש כנקודת מוצא לדיון במקומה של ירושלים בעולם הרוח האנושי והיהודי, גם על רקע סיפורו של הרמב"ן – שמשולב גם בפרקים הקודמים.

להרחבה

- אורה לימור, אלחנן ריינר, דפנה עמית וטובה צורף (2005), **עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים**. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- יהושע פראוור, **ירושלים בתפיסת הנצרות והיהדות בימי הביניים המוקדמים**, **קתדרה** תשמ"ה, עמ' 40–72.
- עפר לבנה-כפרי, **על קדמותם של חיבורים המוקדשים לירושלים בספרות הערבית**, **קתדרה** תשמ"ז, עמ' 21–26.
- יעקב ברנאי, **מגמות בחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים ותחילת העת החדשה**, **קתדרה** תשמ"ז, עמ' 87–120.
- יובל מלחי, **מסעות הצלב**, קטעים בהיסטוריה (פודקאסט).

פרק ז – יהדות ספרד: מ"תור הזהב" לגירוש

על הפרק –

במוקד פרק זה התרבות הייחודית שהתפתחה בספרד, תוך שילוב בין שלוש הדתות המונותאיסטיות שנוכחותן הייתה דומיננטית באזור. לצד הצגת העושר התרבותי המפותח שהתקיים בספרד, והסובלנות שליוותה את הקיום של היהודים בה, בעיקר בתקופה המוסלמית – הפרק מגיע גם עד לסופה של יהדות מפוארת זו, והשפעתו על היהדות עד היום.

הצעה לפעילות

איור השער (עמ' 91): אפשר לפתוח או לסכם את היחידה בהתבוננות באיור השער: אלו אורות וצללים מסיפורה של יהדות ספרד משתקפים בו? אפשר לבקש מהתלמידים לכתוב סיכום קצר ליחידה על בסיס התבוננות באיור. שימו לב שהאיור מדגיש בעיקר את שיתוף הפעולה והלמידה ההדדית בספרד המוסלמית, בין בני כל הדתות. חשוב להדגיש את המשמעות הרבה שמצאו חכמי התקופה בלימוד חכמת העמים (אפשר להתמקד לדוגמה בדמותו של הרמב"ם, שלמד רבות מחכמי ספרד המוסלמית, וראה בכך ערך). בהקשר לזה מומלץ לדון באמרה "חכמה בגויים – תאמין" (איכה רבה ב, יג) – ובשאלה עד כמה יש לעסוק בחכמת העמים, באלו תחומים, ובאיזה הקשרים הדבר רלוונטי כיום, ללימודי התלמידים (אפשר להתייחס ללימודי ספרות, מתמטיקה, מדעים, אנגלית ושפות נוספות, ועוד). מומלץ לבדוק אם יש אמונות שגויות שהשתרשו אצל התלמידים בהקשר זה.

חידה – חסדאי אבן שפרוט (עמ' 92): האירוע המוזכר הוא יצירת הקשר עם ממלכת כוזר היהודית. הכוונה ל**מכתב ר' חסדאי בן יצחק אבן שפרוט למלך הכוזרים**, שנשלח מחסדאי אבן שפרוט למלך כוזר. מעיון באקרוסטיכון נלמד כי המחבר בפועל את השיר, כמקובל באותה התקופה, הוא משוררו האישי של חסדאי – מנחם בן סרוק, שטרח לציין זאת בהוספת שמו לאחר ציון שם חסדאי.

חידה – ראשי תיבות בשירת יהודי ספרד (עמ' 95): פתרון החידה הוא כמובן השיר '**דרור יקרא**', שבו חתם דונש את שמו בראשי השורות של ארבעת מבתי השיר. מומלץ בכיתה לבקש מהתלמידים לשתף במנגינות השונות שהם מכירים לפיוט זה, מזמירות השבת הנפוצות ביותר בעולם היהודי.

חידה – נעמי שמר (עמ' 97): המילים "לכל שיריך אני כינור" משירה של נעמי שמר "ירושלים של זהב", נכתבו בעקבות "אָנִי כְּנֹר לְשִׁירְךָ?" בשירו של רבי יהודה הלוי, "ציון הלא תשאלני". זוהי

הזדמנות להכיר לתלמידים את [הרמז](#) ככלי ספרותי, ולשוחח על המשמעות של התגלגלות הקשרים שונים בספרות ובשירה.

חידה – שירי ריה"ל וראב"ע (עמ' 97): איתור השירים מאפשר לתלמידים חוויה של איתור מידע חדש, וחיבור של ההגות והיצירה הימיביניימית לחיים התרבותיים של היום.

העשרה – השירה בתרבות היהודית (עמ' 98): קטע ההעשרה, שלא מתקשר באופן ישיר לתוכנית הלימודים, נועד להבליט את מקומה של השירה בתרבות היהודית ובתרבות האנושית בכלל. העשרה זו מאפשרת לתלמידים לשתף במקומה של השירה בחיים שלהם ובקהילתם.

דילמה – בעיית האנוסים: בהקשר לסיפורה של יואנה ושלמה הלוי (בעמ' 100), רצוי להרחיב בשאלת הבחירה האפשרית של יהודי ספרד בתקופת מאורעות קנ"א והגירוש. האם הבחירה בהתנצרות למראית עין היא לגיטימית? למה ציפו האנוסים, מה קיוו שיקרה בהמשך? להרחבה, אפשר להציג בפני התלמידים מובאות מתוך החיבור הסטירי של רב יהודי אחר שהתנצר, יצחק בן משה הלוי, שנודע בכינוי **האפודי**, ולאחר התנצרותו היה ל**פרופייט דוראן**. חיבורו **אל תהי כאבותיך** הוצג כחיבור המעודד את האנוסים להיצמד לנצרות בלב שלם ולשכוח את דת אבותם, אך למעשה בין השורות נרמזה ביקורת רבה כנגד הנצרות, ועידוד לשמור על דת האבות דווקא (הרמזים נכתבו כך שיהודים יבינו את הנכתב בין השורות). טוענים כי אגרת זו נכתבה לשלמה הלוי, שהיה ידידו של דוראן. מומלץ להציג בפני התלמידים את האגרת הסטירית, ולבקשם לנסות ולנחש את כוונתו האמיתית של הכותב. לאחר מכן אפשר לחבר בפני התלמידים את יריעת הסיפור השלמה, כאשר דוראן מנסה לחזק את ידידו ואת שאר היהודים שעזבו את דתם בכפייה. הדיון באגרת ובסיפור שמאחוריה יוביל לדיון כללי בשאלת אפשרויות הבחירה שהיו בפני יהודי התקופה בספרד.

חטיפת הילדים וגירוש פורטוגל (עמ' 103): גירוש פורטוגל היה מהאירועים הטראומטיים בתולדות ישראל, ולרוב הוא אינו די ידוע. בפרק הובא גם סיפור חטיפת הילדים, שהיה חלק דרמטי וכאוב בסיפור הגירוש. בין הילדים החטופים בפורטוגל היו ריינה בת השנתיים וחצי – שנקראה מעתה גרסינה, ואחיה הבכור אברהם בן ה-8 – שהיה לגונקסלו, שנחטפו מהוריהם אורבזא ושמ טוב פינדלגו. אפשר לערוך פעילות עם התלמידים על בסיס סיפורן של הדמויות האמיתיות מההיסטוריה, ולבקש מהם לדמיין את סופו של הסיפור. אפשר להציע מספר אפשרויות לתלמידים:

- כתיבת מכתב אחרון של ההורים אורבואה ושמ טוב לילדיהם, לפני בריחתם מפורטוגל, המסביר את הרקע לפרידה ומהווה צוואה להמשך החיים.
- לכתוב סוף לסיפור.
- לכתוב את יומנו של גונסלו בן ה-8 בבית הוריו המאמצים בכפייה.

הזמנה למחקר – עדותו של הכומר ברנדלס (עמ' 103): שאמה רואה בשירה המופיעה בעדותו של ברנדלס סימן לגאולה, ליציאה לדרך חדשה שיש בה הזדמנות לשינוי וצמיחה. הקשיים הרבים המלווים את הגולים – עוני, ייסורים, מחלה ומוות – לא מונעים מהם להאמין ולבחור להמשיך בדרך. אכן קשה להבין את דרכה של ההיסטוריה, אך נראה שגירוש ספרד פתח שינוי ותנועה בעולם: כמו הגילויים החדשים של ארצות ויבשות, וכן ניסיונות הגאולה והתחייה של העם היהודי, שכולם מתחברים באופן כלשהו לגירוש ספרד. השאלה האחרונה מכוונת להיבט זה, שהוא רעיוני וקורא להתבוננות מעמיקה ואולי רוחנית בהיסטוריה, כפי שהיא נגלית לעין וללב.

מפה + תרשים ושאלות (עמ' 104–106): המפה, המתפרסת על פני כפולה שלמה, ולאחריה תרשים ושאלות, מהווים סיכום של היחידה כולה, ומבטעל על ההיסטוריה הדמוגרפית היהודית, על כל הכרוך בה. ההבדל הבולט ביותר ברצף הדמוגרפי בין האוכלוסייה היהודית לעולמית, הוא שברצף של ההיסטוריה היהודית יש עליות ומורדות, לעומת הקו היחסית לינארי של הדמוגרפיה העולמית. אם מתבוננים בהיסטוריה היהודית בימי הביניים, כפי שהוצגו בפרקי הספר, אפשר להבין שלמאורעות הטרגיים שעברו על העם היהודי הייתה השפעה אדירה על התפתחותו הדמוגרפית. רוב האירועים שהשפיעו באופן דרמטי על הדמוגרפיה היהודית, כפי שהשתקף בפרקי היחידה, אירועו ביבשת אירופה. ההיסטוריה המשיכה לשקף מציאות זו עד לעת החדשה ועד קרוב לזמננו, כאשר הירידה הדמוגרפית התלולה אירעה בעקבות המאורע שהשפיע באופן דרמטי ביותר על הדמוגרפיה היהודית, השואה, שרובה התרחש על אדמת אירופה.

עם זאת, כפי שניתן להבין על פי הערכתו של דה־פֶּרְגוּלָה והנלמד בפרקי היחידה, המאורעות הקשים שליוו את ההיסטוריה של העם היהודי אמנם השפיעו על התפתחותו הדמוגרפית, אך נראה כי לא פגעו ביצירתיות הגדולה שליוותה את ימי הביניים, וגאתה ביתר שאת במקומות שבהם היהודים נרדפו ונאנקו תחת עול הגלות והדלות של ימי הביניים.

על חמין ואדפינה (עמ' 107–108): לסיכום היחידה הובאו דברי העשרה על החמין ומקומו בתפוצות ישראל. הדברים יוצאים מנקודת המוצא של האדפינה – תבשיל שמשמר עקבות יהודיים במנהגים המקומיים של צאצאי האנוסים. כדי לחבר את היחידה לקהילות בכל התפוצות, וליצר סיום מחמם לב ומעודד ליחידה הזו, שתכנים קשים היו בה, ערכנו היכרות עם תבשילי החמין בכל תפוצות ישראל, על שמותיהם וסגנוניהם, תוך הצעה לתלמידים להתחבר למסורת המחממת הזו. מומלץ בהקשר זה להציע לתלמידים להציג את המנהגים המיוחדים למשפחתם. אם יש מנהגים שלא הוזכרו בספר – מומלץ ורצוי לעודדם לשלוח את המנהגים המיוחדים בקהילתם לדוא"ל המופיע בפתיחת הספר, ונעדכן את המהדורות הבאות של הספר בהתאם.

להרחבה

- יום טוב עסיס (2012). [על שפתם וכתבם של יהודי ספרד כביטוי לזהותם הדתית והתרבותית](#). פעמים 132, עמ' 57–115.

- חיים ביינארט (1999). [גירוש ספרד : סוף מעשה במחשבה תחילה](#). בתוך: יום טוב עסיס ויוסף קפלן (עורכים). [דור גירוש ספרד: קובץ מאמרים](#). מרכז זלמן שז"ר: ירושלים.
- אורי ספראי (2018). [נוסח האר"י והפולמוס על מנהגי התפילה בדורות שלאחר גירוש ספרד](#). דעת 85, עמ' 365–387.
- גירוש ספרד ותור הזהב – תערוכה, הספרייה הלאומית ([קישור](#)).
- יובל מלחי (2014), [גירוש יהודי ספרד – חלק א וחלק ב](#), קטעים בהיסטוריה (פודקאסט).

- Pérez, Joseph (2007). *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain* (Translated by Lysa Hochroth). University of Illinois Press.
- Menocal, Maria Rosa (2009). *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*. BackBay Books: New York.

פרק ח – ראשית העת החדשה

על הפרק –

במוקד פרק זה השינויים הכבירים שעברו על העולם בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה, בעקבות הגילויים החדשים בכל התחומים. השינוי שעבר על העולם עיצב את העולם המוכר לנו כיום, ואת החוויה של שינוי והתפתחות מתמדת.

הצעה לפעילות

חידה – טעותו של קולומבוס (עמ' 112): בין המושגים המנציחים את טעותו של קולומבוס – אינדיאנים, תרנגול הודו, איי הודו המערבית, ועוד. אפשר לנצל זאת בדיון על מושגים המנציחים טעות או תפיסה תרבותית מיושנת, והחלפה של מושגים לצורך כך.

מפת הגילויים והמסעות (עמ' 116–117): מפת המסעות פורשת בפני התלמידים את המסעות ההרפתקניים ומשני העולם של שלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה. מסעו של אנריקה הנווט לא מופיע במפה, משום שהוא קצר מאוד, אך התלמידים מוזמנים בשאלות המוצגות לצד המפה לשרטט (אפשר לא על הספר עצמו) את המסלול שעבר, לפי הטקסט בספר. שרטוט זה יוביל את התלמידים להבנה שהמסלול הקצר נזכר בעיקר בשל השינוי שהוא מגלם: יציאה מאירופה ליבשת אחרת לצורכי כיבוש והתרחבות.

הכללת כל המסעות המרכזיים על גבי מפה אחת מאפשרת לאתר את החידוש שבכל אחד מהמסעות: ממסעותיהם ההרפתקניים של בנימין מטודלה ומרקו פולו, כתיירים; דרך הניסיון של ברתולומיאו דיאס וכריסטופר קולומבוס למצוא דרך מסחר להודו; עד להבנה שאפשר לכבוש את העולם שעוד לא מכיר את הרעיון – כאשר כל מסע ניסה משלב זה להגיע למקומות חדשים ולכובשם.

מסעותיו של ז'אנג הא מדגישים את התובנה שהחידוש במסעות האירופים הוא התפיסה שניתן לכבוש אזור אם הגענו אליו ראשונים, גם אם יש כבר תושבים שמתגוררים במקום – תפיסה שעומדת ביסודו של הקולוניאליזם האירופי. מה שהיה חסר לשאר העולם זה לא היכולת הטכנולוגית, אלא התפיסה המדינית שאיפשרה כביכול את הכיבושים.

השאלה האחרונה שמוצגת בעמוד המפה מזמינה את התלמידים לשימת לב לעובדה שההיסטוריה עד כה תוארה מזווית מסוימת – הזווית האירופית. החלוקה הברורה בספר, שבה השתלשלות העניינים האירופית מופיעה בפני עצמה, ורק לאחר מכן מובא הסיפור של העמים הילידים כ"היסטוריה מהצד השני של העולם", נועדה להבליט את העובדה שהסיפור ההיסטורי לא תמיד

מאוזן ומדויק, אלא מסופר מזווית מבטם של בעלי הכוח – כוח התייעוד והכתיבה, או הכוח לשמר את התייעוד הקיים.

העשרה – היהודי הנווד ומסעות גילוי העולם (עמ' 118–119): חלק זה מציג תיאוריות מעניינות על ההקשר היהודי של מסעות הגילוי של העולם, המבוססים על נתונים המקובלים במחקר כיום. המקור המוצג בסוף חלק זה, מתוך ספר הכוזרי – שהוזכר בפרקים הקודמים – מציג הסבר רעיוני מעניין לתופעה היסטורית זאת. מתוך חלק זה אפשר ליצור חיבור משמעותי לכל הנלמד על היהודים בגולת ימי הביניים, תוך חיבור לשאלות שהוצגו בסוף היחידה הקודמת. האם אפשר למצוא עקבות לרעיון שהציג רבי יהודה הלוי, ששהותו של העם היהודי בגלות נועדה לקדם את העולם כולו? נראה כי תהליכים רבים, ובראשם הנדודים הרבים של יהודי אירופה, שגלו אל גלויות רבות בתוך גלותם הארוכה – ובשיאם גלות ספרד – מתקשרים על פי חלק ההעשרה והמקור מהכוזרי למסעות הגילוי של העולם. מעניין כי מסעות גילוי אלה פתחו את החידושים והגילויים של העת החדשה, ובכך הם חלק משמעותי מהתקדמות העולם. כחלק מלימוד זה אפשר לחזור גם לעדותו של הכומר ברנדלס, שהציג את גלות ספרד כחלק מתהליך גאולה.

הזמנה למחקר – היסטוריה מהצד השני של העולם (עמ' 120–121): חלק זה מציג את ההיבטים הטרגיים של ההיסטוריה שתוארה עד כה במהלך הפרק. מומלץ להתעכב על כך שלהיסטוריה יש זוויות מבט שונות, ולרוב לא נכיר את הסיפור במלואו. מומלץ לדון עם הכיתה בשאלה המוסרית שבסיס הדברים: עד כמה יש לחזור לעומק ההיסטוריה כדי להגיע לתובנות מוסר מעשיות? האם הכיבושים הופכים מדינות כמו ארצות הברית, מקסיקו ואוסטרליה ללא לגיטימיות? אפשר להכיר לתלמידים את ההכרה הגוברת בעוולות העבר במשך העשורים האחרונים, לדוגמה על ידי ממשלת אוסטרליה – בכינון **יום ההתנצלות הלאומי**; וקנדה – עם **הגילויים החדשים של התעללות בילדי העמים הילידים**; ולדון על משמעותה של ההתנצלות, ועל האפשרויות להתבונן בעוולות הדורות הקודמים ולתקן, באופן שחותר להשלמה ולשגשוג של הדורות הבאים.

השאלות בחלק זה מובילות דיון בשאלה מהם הגורמים המובילים את מאזן הכוחות בהיסטוריה (תפיסות מדיניות ותרבותיות – וכן משאבים צבאיים וטכנולוגיים), ולשימת לב לכך שלקח לעולם המודרני זמן רב לשנות את התפיסה המאפשרת דיכוי של העמים המקומיים (כפי שניתן לראות מכיבוש טסמניה).

החידה על ההקשרים המופיעים בסרט האנימציה "הקיסר נפל על הראש" (עמ' 121) מיועדת להכנסת המוטיבים של התרבות המקומית להקשר המוכר לתלמידים (כמו הגשרים התלויים, הזהב, שמו של הקיסר, השימוש בלאמה כחיה עיקרית, ועוד). הסרט מתאים מאוד לגיל, וניתן להמליץ לתלמידים לצפות בו ולאתר רמזים אלה, אותם יוכלו להציג בכיתה.

סיור וירטואלי – הגשר התלוי האחרון (בהקשר לתמונת הגשר המופיעה בעמ' 121): מומלץ לסייר באופן וירטואלי בגשר (Queshuachaca) התלוי מעל נהר האפּוּרִימָק שבפרו. מצורף קישור **לסרטון**

[המתעד את דרך החידוש של הגשר מדי שנה, כולל עדויות של צאצאי השבט שמשתתפים בטקס השנתי](#) (אנגלית, 3.15 דקות), ו[סרטון קצר המציג באופן מעורר השראה את נופי הסביבה ושימור הגשר](#) (אנגלית, 1.57 דקות). לאחרונה התגלה עד כמה הגשר תלוי, פשוטו כמשמעו, במסירותם של התושבים המקומיים שמחדשים אותו מדי שנה בשנה כבר מאות שנים: בשל מגיפת הקורונה נקטעה המסורת הטקסית למשך שנה אחת, ובעקבות זאת הגשר קרס במרץ 2021, והוקם מחדש בחודשים שלאחר מכן.

הזמנה למחקר – ליאונרדו דה וינצ'י (עמ' 124–125): הדיון בדמותו של דה וינצ'י, ובעקבות השאלה המסכמת והמכוונת בסוף הכפולה, מזמן דיון כללי בחשיבותה של רביהתחומיות, שכיום העולם האקדמי והתעסוקתי מתרחק ממנה.

חידה – הספר העברי המודפס הראשון (עמ' 130): הכוונה לפירוש רש"י על התורה, כפי שהוזכר בפרקים קודמים.

הזמנה לחשיבה ולדיון – המהר"ל מפראג (עמ' 134): המקור מהמהר"ל מפראג, ההוגה היהודי הגדול בן התקופה, מאפשר דיון משמעותי בשאלת הספקנות המדעית. בניגוד למה שאפשר לצפות, המהר"ל אינו רואה סתירה בין פתיחות לשאלות ולחקירה מתמדת, לבין האמונה הדתית. הדיון בנושא זה משמעותי במיוחד בהקשר לעולם המשתנה תדיר שבו התלמידים נקראים לבנות השקפת עולם, תוך בחינה מתמדת של דרכם והבסיס לה.

להרחבה

- גיון גריבין (2010), **היסטוריה של המדע** (מאנגלית: דפנה לוי), תל-אביב.
- אליק מישורי (2012). אחרית דבר: נציגים של הרנסנס בשיאו. בתוך: **אמנות הרנסנס באיטליה – יחידה 12** (האוניברסיטה הפתוחה), עמ' 81–156. רעננה.
- איתן גינזברג (2017). **גינסייד, או אסון גדול ומצער?: הדיון בגורלם של העמים הילידיים באמריקה הספרדית. זמנים 138**, עמ' 30–45.
- צ'ארלס אלפרין (1980), **האם היה קולומבוס יהודי?**, **זמנים 3**.
- יובל מלחי (2017), **כריסטופר קולומבוס**, קטעים בהיסטוריה (פודקאסט). מותאם להשמעה לילדים.

פרק ט – רוחות של תחיה: היהודים בראשית העת החדשה

על הפרק –

בפרק זה עולים זה בצד זה הקבוצות החברתיות הססגוניות של היהודים בראשית העת החדשה. השינויים החברתיים הגדולים, הקשורים בתמורות שחלו בעולם באותה העת – ובאופן מיוחד בעולם היהודי (בעקבות גלות ספרד), הובילו לתהליכים מרתקים של חיפוש רוחני ומסע בעקבות תקוות משיחיות לגאולת היהודים והעולם.

הצעה לפעילות

חידה – האר"י הקדוש (עמ' 138): מוכרים שלשה פיוטים לסעודות שבת שכתב האר"י הקדוש בארמית: אזמר בשבחין לליל שבת, אסדר לסעודתא לשבת בבוקר ובני היכלא לסעודה שלישית. בשלושת הפיוטים רמוז שמו של האר"י באקרוסטיכון. ישנו גם פיוט אחד בעברית – "יום זה לישראל אורה ושמחה", שבראשי מחרוזותיו מופיע האקרוסטיכון "יצחק לוריא חזק", ואולי נכתב בידי האר"י הקדוש. מטרת החידה בעיקר לחבר את התלמידים להגותם של גדולי הדורות הקודמים, באמצעות פיוטים שחלקם מכירים. אפשר לשתף את התלמידים ולשאול אם שרים אצלם פיוטים אלה ובאיזה לחן.

סיור בצפת (עמ' 139): אם אין אפשרות להגיע לצפת אפשר לצאת עם התלמידים לסיור וירטואלי במקום, באמצעות תצלומי הרחוב המאפשרים שיטוט במרחב: כך אפשר להיכנס ל**בית הכנסת אבוהב**, לשוטט ב**סמטאות צפת**, ולסייר ב**בית העלמין הוותיק של צפת**, שקבורים בו רבות מהדמויות שהוזכרו בפרק (עוד הצעות לסיור פיזי או וירטואלי תמצאו [כאן](#)).

אפשר גם להיעזר בסרטונים כסיור וירטואלי במקום, כמו לדוגמה [הסיור הקצרצר המוזיקלי בסרטון של כשלוש דקות](#). זוהי הסמטה הצרה ביותר בישראל, והסיפור מובא שם באופן קליל ומעניין. כמו כן אפשר לצפות בסרטונים עם מורה הדרך הצפתי מידד שלם, על [בית כנסת אבוהב](#) ועל [בית הקהל](#). אפשר להיעזר בסרטונים מעין אלה גם לצורך התכוננות להדרכה של המורה במסלול הווירטואלי.

סיור בצפת – העשרה נוספת (עמ' 139): נוסף על הסיור המוצע, מעניין לשתף את התלמידים כי צפת היא מההתיישבויות היהודיות הרציפות ביותר בארץ ישראל, משלהי הבית השני (כאשר ידוע שהיה במקום ביצורים בתקופת החורבן, ולא ברור איזו סוג של התיישבות הייתה קודם לכן) ועד היום. לצפת יש מסורות עשירות הנמשכות ברציפות עד ימינו, בעיקר בתחום הרוח, אך גם בתחומים

אחרים. לדוגמה, **הגבינה הצפתית** המוכרת פותחה בצפת בשנת 1840 לסה"נ, ועד היום היא מיוצרת במקום בידי צאצאי אותה המשפחה, משפחת המאירי, ובאותן השיטות המסורתיות. אם מקיימים סיור עם התלמידים במקום, מומלץ לשלב גם ביקור במחלבה, ולשוחח עם התלמידים לגבי המשכיות ההתיישבות היהודית במקום לאורך הדורות. אמנם הגבינה הצפתית אינה קשורה כלל לתקופה הגיאוגרפית המדוברת, וגם לא להקשר הרוחני של העיסוק בעיר צפת בפרק, אך הוא עשוי לחבר את התלמידים ולגוון את סגנון הסיור במקום, בהתאם לצרכי הקבוצה.

החרם על ברוך שפינוזה (עמ' 140): מומלץ לעורר דיון בכיתה סביב החרם, ולדון בשאלה מדוע החרם שפינוזה – והאם היה אפשר לצפות לדרך אחרת. הדיון עשוי לגעת בנושאים הרלוונטיים לתלמידים, של התמודדות עם השונה והאחר – ואולי גם התהליך של השינוי ההיסטורי המתרחש בהקשר לזה (כאשר כיום אפשרות של נידוי כבר לא מעשית, ויש התמודדות שונה עם אלה שחושבים אחרת – התמודדות שייתכן שהיא מעמיקה ומשמעותית יותר, ואף תורמת יותר לכל הצדדים). מומלץ לערוך את הדיון באופן תיאטרלי, כדי לעורר את התלמידים לדיון משמעותי: לדוגמה, לחלק את התלמידים לקבוצות ולערוך מעין "משפט ציבורי" לשפינוזה, בשאלה האם לנדותו או להתמודד עם דעותיו בדרך אחרת. אפשר להציג לצורך הדיון בפני התלמידים את נוסח החרם:

האדונים מן המעמד מודיעים לכבוד מעלתכם כי מאחר שמזה זמן נמסר על השקפותיו ומעשיו הרעים של ברוך דה אספינוזה, והם ניסו בדרכים והבטחות שונות להשיבו מדרכי הרעים, אך לא עלה בידם לתקנו, ואדרבה, כל יום הגיעו לידיעתם ידיעות נוספות על כפירות נוראות שעשה ושלמד, ומעשים עצומים שחולל, ויש בידם עדויות רבות וראויות לאמון שנמסרו כולן בנוכחותו של אספינוזה הנ"ל ושכנעו אותם, וכולן נבחנו בנוכחות האדונים החכמים, לכן נמנו וגמרו על דעתם של אלה כי אספינוזה הנ"ל יוחרם וינודה מעדת ישראל, והרי הם מטילים עליו את החרם דלהלן:

בגזירת עירין ובמאמר קדישין אנו גוזרים חרם, נידוי, אלה ושמתא על ברוך דה אספינוזה, בהסכמת הא"ל יתברך וכל הקהל הקדוש הזה... ארור יהיה ביום וארור בלילה, ארור יהיה בשכבו וארור בקומו, ארור בצאתו וארור בבואו [...] ואני מזהירים שאיש רשאי להתקשר עמו בעל־פה או בכתב, ולא לעשות לו שום טובה, ולא לשהות עמו תחת קורת גג אחת... ולא לקרוא שום חיבור שעשה או שכתב.

(תרגום ירמיהו יובל, המופיע בספרו "שפינוזה וכופרים אחרים")

אפשר לצטט מנאומו של ההיסטוריון וחוקר הספרות העברית יוסף קלוזנר בשנת 1924, שקרא להתיר את החרם: "לשפינוזה היהודי נקרא מאתיים וחמישים שנה אחרי פטירתו, מעל רמת הר־ הצופים, מתוך מקדש־המעט שלנו – האוניברסיטה העברית בירושלים: – הותר החרם! סר עוון־ היהדות נגדך וחטאתך לה תכופר! אחינו אתה, אחינו אתה, אחינו אתה!"

מקווה ישראל (עמ' 140): בהקשר לשאיפות המשיחיות של מנשה בן ישראל באנגליה, שנכתב בספר כי התחברו לתפיסות הגאולה החדשות שהתפשטו באנגליה, מעניין לציין את מעין הנבואה המוקדמת של ניוטון (שהוזכר בספר בעמ' 129) – שחזה בפרשנותו לספר דניאל "שממלכה אחרת, ידידותית להם [ליהודים], תקדים את שובם מהגלות" ותסייע בכך לגאולת העולם כולו (נבואתו אכן התגשמה כאשר הבריטים הם שאפשרו את חזרת העם היהודי לארצו, בהצהרת בלפור – עליה נלמד בספר הבא).

חידה – פולין (עמ' 141): בהקשר לחידה זו אפשר להציג את דבריו המפורסמים של ש"י עגנון:

אנחנו לא ידענו, אך אבותינו סיפרו לנו, איך באה גולת ישראל לארץ פולין. ראו ישראל באשכנז שהצרות מתחדשות ובאות והרדיפות מתחדשות והולכות והשעבוד גדול ומלכות הרשעה גוזרת גזירה אחר גזירה וגלות אחר גלות עד שלא הייתה להם תקומה לשונאיהם של ישראל – עמדו על דרכים וראו, ושאלו לנתיבות עולם: אי זו דרך הטוב ילכו בה ומצאו מרגוע לנפשם. נפל פתק מן השמים: לכו לפולניה!

ויבואו ארצה פולין ויתנו למלך הר זהב, ויקבל אותם המלך בכבוד גדול. וה' ריחם עליהם וייתן אותם לרחמים לפני המלך והשרים. וייתן להם המלך לשבת בכל ארצות ממלכתו, לסחור את הארץ לאורכה ולרוחבה ולעבוד את ה' כמשפט דתם, והמלך מגן בעדם מכל צר ואויב. וישכון ישראל בטח בפולין ימים רבים. וישלחו ידיהם במסחר ובכל מלאכת עבודה. וה' ציוה אותם את הברכה ויברכם בארץ, ויצא לה שם בגויים. ויסחרו את הארצות מסיבב ויצקו גם מטבעות בכתב קודש ובלשון עם הארץ.

ויהי בנסעם מאשכנז וימצאו בארץ יער צומח עצים, ועל כל עץ מסכת אחת ממסכתות הש"ס חרות על העצים. ויאמרו איש אל רעהו: הנה באנו אל ארץ אשר בה ישבו אבותינו מקדם לתורה ולתעודה.

ודורשי רשומות אמרו: כי על-כן קרא שמה פולין, כי כה אמר ישראל בבואו אל הארץ: – פה לין!

לאמר פה נלין עד שנזכה לעלות לארץ ישראל. אם קבלה היא – נקבל!

(ש"י עגנון, התקופה, ספר חמישי, תר"ף, עמ' 23).

ההיבט הטרגי באגדה זו, הוא שאכן פולין הייתה מקום מנוחתם של היהודים בגולה – עד לחיסולה בנסיבות המזעזעות של השואה, ולקום מדינת ישראל.

הזמנה למחקר – הסיפור החסידי (עמ' 146–147): סיפור "מעשה מאבידת בת מלך" נבחר לייצג את הסיפור החסידי משום שהוא סיפור אגדה, הקרוב לתחומי העניין של התלמידים ועשוי לחברם לרעיון של סיפור כמסע רוחני. אמירתו של רבי נחמן מברסלב, שאצלו סיפור המעשייה מעורר אנשים משנתם (בניגוד למקובל בעולם – סיפורי ערש וכדומה), עשוי להוביל לדיון בשאלת הערפול והשינה התמידית שיש הטוענים כי רבים בעולם המודרני שרויים בו.

רוב הסיפורים החסידיים עוסקים דווקא באנשים הפשוטים, מתוך מקום של כבוד כלפיהם וכלפי עולמם הרוחני. בכיתות מתעניינות מומלץ להביא סיפורים מסוג זה בפני הכיתה, ולענות על השאלה השנייה לאחר קריאתם.

עם זאת, סיפור מעשה מאבדת בת מלך עוסק במסע הרוחני בעולם של כל אדם ואדם, ולכן הוא רלוונטי לכל סוג של טיפוס ועבודה רוחנית. סופו של הסיפור לא מסופר – משום שהדגש הוא על המסע הרוחני שעובר האדם בעולם, יותר מכל דבר אחר.

סיור בחצר חסידית (עמ' 148): בספר מוצע סיור בעקבות מרכזי החסידות. ניתן לשלב השתתפות בטיש חסידי בשבת כיתתית, וכדומה. אפשר גם לשלב לקראת הסיור היכרות עם החסידות ומנהגיה, כמו לדוגמה באתר שמציג את [מנהגי הלבוש הייחודיים של החסידות](#), ראו למשל לגבי [מנהגי הלבוש של חסידות תולדות אהרון](#).

מפה – מרכזי התורה והחסידות (עמ' 150–151): במפה אפשר להבחין כיצד הרעיון החסידי, שהעלה על נס את עבודת האדם הפשוט מתוך החיים עצמם, זכה לתפוצה רחבה יותר. אפשר לנצל זאת לדיון עם התלמידים בשאלה לאיזה כיוון הם מתחברים יותר, ומדוע.

במפה יש מקומות רבים המוכרים עד ימינו בתור ישיבות גדולות וחסידות בארץ ובעולם. אפשר לנסות לזהות עם התלמידים מספר רב ככל האפשר של מקומות שמורשתם הרוחנית נותרה עד ימינו, כמוסד או קבוצה הנושאים את שם המקום המקורי.

להרחבה

- דודו רוטמן (2019). [ראשית עידן הדפוס כתקופה חדשה בתולדות סיפור העם העברי](#), מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, לב, עמ' 229–241.
- עמנואל אטקס (1998). [תנועת החסידות בראשיתה](#). סדרת אוניברסיטה משודרת, בהוצאת משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

- David Biale, David Assaf, Benjamin Brown, Uriel Gellman, Samuel Heilman, Moshe Rosman, Gadi Sagiv & Marcin Wodziński (2018). *Hasidism: A New History*. Princeton University Press.